

ARCHETYPEN

Dit boek maakt deel uit van een reeks publicaties waarin onder andere werken verschijnen van C.G. Jung, opnieuw toegankelijk gemaakt door middel van een redactionele inleiding en aangevuld met relevant brievenmateriaal. Behalve werken van C.G. Jung verschijnen in deze reeks ook boeken over belangrijke thema's op het vlak van de analytische psychologie. Het geheel van publicaties staat onder redactie van Karen M. Hamaker-Zondag en Hugo Van Hooreweghe.

Carl Gustav Jung

Archetypen

Uitgebreide en volledig herziene editie,
vertaald door Pety de Vries-Ek en ingeleid door
Karen M. Hamaker-Zondag

LEMNISCAAT ROTTERDAM

Archetypen is een uitgebreide en volledig herziene editie van de hoofdstukken 1-7 uit *Archetype en onbewuste*: deel 2 van C.G. Jung, *Verzameld Werk in 10 delen*. De oorspronkelijke Duitse tekst is te vinden in de delen 8 en 9/1 van de *Gesammelte Werke*. Vergeleken met de eerdere editie van *Archetypen* (Servire, 1997) is deze editie uitgebreid met de stukken 'De psychologie van het kindarchetype' en 'De geest in het sprookje'. Het boek is eveneens voorzien van een nieuwe, uitgebreide inleiding door Karen M. Hamaker-Zondag.

Negende druk, 2003

Vertaling: Pety de Vries-Ek

Omslag: Gerolf T'Hoof/Pieter Kers

© Vertaling en Nederlandstalige rechten

Lemniscaat bv, Rotterdam, 1985, 1995, 2003

© Inleiding: drs. Karen M. Hamaker-Zondag

ISBN 90 5637 354 4

© Walter-Verlag AG Olten, 1971 en 1976

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Krips bv, Meppel

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux, waardoor onnodig milieuerontreinigend transport is vermeden.

Inhoud

Inleiding – <i>Drs. Karen M. Hamaker-Zondag</i>	7
Voorwoord	19
1 Theoretische gedachten over het wezen van het psychische	21
2 Archetypen van het collectieve onbewuste	101
3 Het collectieve onbewuste	144
4 Het archetype en het begrip ‘anima’	158
5 Psychologische aspecten van het moederarchetype	178
6 De psychologie van het kindarchetype	215
7 De geest in het sprookje	249
Noten	301

INLEIDING

Het begrip ‘archetype’ in de jungiaanse psychologie: ontwikkeling en betekenis

Dromen en dagdromen, fantasieën en imaginaties, angsten en projecties in de vorm van zowel emoties als beelden hebben volgens de jungiaanse psychologie één gemeenschappelijke bron of achtergrond: het archetype. We spreken dan ook van ‘een archetypische grondslag’, ‘een archetypische betekenis’, enzovoort. Maar wat is een archetype eigenlijk? Het woord wordt veel gebruikt, maar er is minstens evenveel verwarring over, niet in de laatste plaats doordat Jung er zelf aan bleef sleutelen. Laten we daarom eerst eens kijken hoe Jung het begrip archetype uitbouwde en ontwikkelde.

Aartstype en oerbeeld

In zijn vroege werk *Psychologische typen* heeft Jung oorspronkelijk een apart hoofdstuk met definities opgenomen, waarin hij belangrijke begrippen uit zijn psychologie omschrijft en uitlegt. In die lijst zullen we vergeefs zoeken naar het begrip ‘archetype’. Dat is een woord dat Jung wat later is gaan gebruiken. Hij stipt al wel een aantal ideeën aan onder het begrip ‘beeld’, en in dat stuk komen we ook de naam ‘aartstype’ tegen, een term die geen ingang heeft gevonden in Nederland. Het is bij ‘oerbeeld’ gebleven, een term die later vervangen is door het woord ‘archetype’.

Het begrip archetype heeft bij Jung een belangrijke ontwikkeling ondergaan. Hij heeft de inhoud en betekenis van de verschillende begrippen die hij hanteerde meermalen vernieuwd en veranderd. Telkens wanneer hij in de praktijk op nieuwe bete-

kenissen en mogelijkheden van een al bestaand begrip stuitte, voegde hij die eraan toe.

Jung was gefascineerd door archetypen en was er dag en nacht mee bezig. Archetype is een centraal begrip bij hem, en als je dit thema niet begrijpt, dan zul je de essentie van de jungiaanse psychologie niet kunnen vatten. Juist omdat hij er zo mee bezig was, onderging het begrip archetype een aantal belangrijke veranderingen. De grondgedachte is gelijk gebleven, maar het begrip heeft een veel vollere en meeromvattende betekenis gekregen in zijn latere werk. We kunnen het beste begrijpen wat een archetype is wanneer we Jung in zijn ontwikkeling volgen en kijken wat zijn uitgangspunt was en welke veranderingen hij aanbracht in dit begrip.

Eerste gedachten

In zijn verhandeling 'De structuur van de ziel' (1927-1928) vertelt Jung de anekdote van een geesteszieke man van ongeveer dertig jaar die veel aan hallucinaties leed en bij tijden zeer onrustig was. Jung schrijft:

Daar ontmoette ik hem eens, toen hij in de zon stond te knipogen en daarbij het hoofd op een merkwaardige wijze heen en weer bewoog. Hij nam mij dadelijk bij de arm en zei dat hij mij iets wilde laten zien. Ik moest met mijn ogen knippen en in de zon zien, dan zou ik de zonnepenis kunnen zien. Wanneer ik mijn hoofd heen en weer zou bewegen, zou de zonnepenis zich ook bewegen en dat was de oorsprong van de wind. Ik deed deze waarneming ongeveer in het jaar 1906. In de loop van het jaar 1910, toen ik mij met mythologische studies bezighield, kreeg ik een boek van Dieterich in handen, een bewerking van een deel van de zogenaamde Parijse To-verpapyrus. Dieterich houdt het deel dat hij bewerkt heeft, voor een liturgie van de Mithrascultus. Het bestaat uit een reeks voorschriften, aanroepingen en visioenen. Een van deze visioenen wordt letterlijk op de volgende wijze beschreven: 'Op een dergelijke wijze zal zichtbaar zijn ook de zogenaam-

de pijp, de oorsprong van de dienstdoende wind. Want gij zult van de zonneschijf iets als een neerhangende pijp zien. En tegen de westelijke gebieden, alsof een oneindige oostenwind waait.' [...] Het visioen van mijn patiënt uit 1906 en de pas in 1910 uitgegeven Griekse tekst zijn waarschijnlijk wel ver genoeg van elkaar gescheiden, zodat zelfs het vermoeden dat we van zijn kant met een cryptomnesie of van mijn kant met het overbrengen van een gedachte te maken zouden kunnen hebben, uitgesloten is.

Jung was van dit voorval onder de indruk, en het is niet het enige op dit vlak dat hij meemaakte. Hij schrijft dan ook over dit voorval:

Daarom kan ik in deze visioenen niets toevallig ontdekken, maar alleen maar een opnieuw tot leven komen van de van oudsher aanwezige voorstellingsmogelijkheden, die door de meest verschillende breinen in de meest uiteenlopende tijden opnieuw ontdekt kunnen worden, dus geen overgeërfde voorstellingen!

Géén beeld, géén plaatje!

Deze anekdote van Jung draait om een beeld, namelijk het beeld van de zonnepenis als oorsprong van de wind. Dat beeld blijkt in de menselijke geschiedenis al eerder te zijn voorgekomen, en het heeft een eigen symbolische betekenis. De anekdote is heel 'beeldend' voor de vele ervaringen die Jung had. Aanvankelijk was hij verbaasd over de sterke overeenkomsten tussen enerzijds bestaande thema's in kunst, mythologie en religie en anderzijds beelden die zijn patiënten produceerden, zoals dat van de zonnepenis, maar ook beelden in de vorm van tekeningen die patiënten maakten, droombeelden die ze aan hem vertelden, enzovoort. Daardoor is Jung zich op deze beelden en hun mogelijke betekenissen gaan richten. Dat is ook de reden waarom we in zijn vroege werk *Psychologische typen* de eerste aanzet voor het begrip archetype onder het kopje 'Beeld' vinden.

Ik denk dat Jung daar later toch wel spijt van moet hebben gehad, want voor een aantal mensen is het latere begrip ‘archetype’ gelijk gebleven aan het begrip ‘beeld’ in de letterlijke zin van het woord: een afbeelding of een plaatje. Jung ontdekte echter al snel dat wij in ons onbewuste géén ‘voorraad plaatjes’ hebben of, zoals hij het omschrijft, ‘geen overgeërfde voorstellingen’, maar dat de beelden die in ons bewustzijn verschijnen uitingen zijn van of het gevolg zijn van een veel diepere dynamiek. Het is die diepere dynamiek waar hij op doelt als hij verdergaat met het begrip archetype.

Maar doordat hij zich aanvankelijk zelf sterk op beelden heeft gericht, aangezien de beelden uitdrukkingsvormen van innerlijke processen zijn, is bij sommigen de indruk ontstaan als zou het onbewuste vol zitten met algemeen menselijke ‘plaatjes’ en er dus uitzien als een soort van ‘prentenboek’, waarbij de archetypen de afzonderlijke plaatjes zouden zijn. Niets is echter minder waar, en Jung heeft tegen deze misvatting zijn leven lang stelling genomen.

Aan het einde van zijn anekdote raakt Jung dan ook aan een heel belangrijk punt: niet alleen zijn de beschreven visioenen allesbehalve toevallig, maar vooral ook benadrukt hij dat het gaat om voorstellingsmógelijkheden, en dus niet om de beelden als zodanig. Een archetype biedt mógelijkheden om tot een beeld te komen, maar het is dus zelf géén beeld! Daarmee wordt het archetype weggehaald uit een statische toestand (zoals een beeld of plaatje dat is) en ontwikkelt het begrip zich in de richting van een bepaalde dynamiek.

De eerste aanzet daartoe kunnen we al proeven in Jungs beschrijving van ‘oerbeelden’. Hij heeft het dan niet langer alleen over beelden, maar ook over ‘motieven’. Een motief is niet langer een plaatje, maar een abstractere omschrijving, en ook iets dat een heel verhaal kan zijn en dus een verloop en een ontwikkeling kan hebben.

Aanvankelijk verstaat hij onder ‘oerbeelden’ alle motieven uit mythen, sagen en sprookjes die algemeen menselijke houdingen en verhoudingen weten te vatten in een aanschouwelijke ‘afbeelding’. Dat het woord tussen aanhalingstekens staat, is het ge-

volg van het feit dat het niet langer om een letterlijk plaatje hoeft te gaan, maar, zoals we net zagen, een psychologisch thema in verhaalvorm kan zijn. De afbeelding is dan het tot verhaal geworden thema. In het sprookje van Roodkapje bijvoorbeeld wordt het thema van het (plusminus) driejarige kind dat in conflict raakt tussen de noodzaak tot geborgenheid (gehoorzaamheid aan de moeder) en de ontluikende eigen instincten en het ontdekken van de eigen wil (de wolf), tot beeld in het verloop van het verhaal. Het onbewuste herkent dat thema feilloos en weet er ook de boodschap uit op te pikken.

Algemeen menselijke motieven

Er is nog een ander facet dat bij archetypen van belang is. Jung benadrukt dat het gaat om motieven die we in essentie overal en altijd weer tegenkomen in talrijke vormen, uiteenlopend van voorstellingen van wat hij primitieven noemde tot religieuze ideeën van alle volkeren, tot dromen, visioenen en fantasieën van de moderne mens. Om terug te keren naar Roodkapje: het beschreven conflict in het jonge kind is een universeel thema. In alle delen van de wereld zien we het optreden. Met andere woorden: het is een algemeen menselijke dynamiek. Dat het bij de een wat sterker werkt dan bij de ander is niet van belang. Feit is dat het een universeel herkenbaar thema is dat op de een of andere manier is 'afgebeeld', bij Roodkapje dus in een verhaal.

Jung ging het begrip 'oerbeeld' vanaf 1912 gebruiken om deze steeds weer terugkerende algemeen menselijke motieven in dromen van de meest uiteenlopende mensen aan te duiden. Hij gebruikte ook regelmatig het woord 'oorspronkelijk beeld', dat hij ontleende aan het werk van Jacob Burckhardt.

In 1916 kwam hij in zijn boek *Das Unbewusste im normalen und kranken Seelenleben* met een nieuwe omschrijving en noemde hij deze motieven 'dominanten van het collectieve onbewuste'. Hij had inmiddels gemerkt dat archetypen een soort aanzuigende werking leken te hebben, of in elk geval een centrale rol leken te vervullen. In zijn latere werk echter ging hij een onderscheid

maken tussen de dominantie van complexen in het onbewuste en de rol van archetypen.

K. Kerényi schrijft in zijn *Einführung in das Wesen der Mythologie* (p. 12) dat Jung in 1919 het begrip archetype introduceerde. Toch vinden we in Jungs werk alle genoemde begrippen nog door elkaar gebruikt terug tot ongeveer 1927. Daarna spreekt hij alleen nog maar over archetypen en vindt het begrip archetype algemene ingang. In 1946 geeft hij nog een nieuwe wending aan het begrip – daarover straks meer.

Jung gebruikte aanvankelijk zelf de termen motieven, afbeeldingen en voorstellingen, wat verwijst naar het beeldgedeelte van een archetype. Maar een archetype is uiteindelijk veel meer, en hij geeft er een beschrijving van in het toegankelijke werk *De mens en zijn symbolen*.

Daarin schrijft Jung in het hoofdstuk ‘Het archetype in de symboliek van de droom’ dat gewone dromen uitstekend geanalyseerd kunnen worden aan de hand van associaties van de dromer. ‘Gaat het echter om een obsederende of sterk emotionele droom, dan zijn de door de dromer geleverde persoonlijke associaties meestal niet toereikend om een bevredigende interpretatie te vinden. In dergelijke gevallen moeten wij het (voor het eerst door Freud waargenomen en van een uitleg voorziene) feit in aanmerking nemen, dat in een droom dikwijls elementen optreden die niet individueel zijn en daarom niet uit de persoonlijke ervaring van de dromer kunnen worden afgeleid. Deze elementen zijn, zoals ik al eerder vermeldde, datgene wat Freud “archaische resten” noemde – psychische vormen, waarvan de aanwezigheid niet verklaard kan worden door iets in het persoonlijk leven van de enkeling en die blijkbaar oorspronkelijke, aangeboren en vererfde modellen van de menselijke geest zijn.’

Jung wijst al vroeg in de ontwikkeling van het begrip archetype in deze richting, zoals we kunnen lezen in zijn eerder genoemde omschrijving van het begrip ‘beeld’ in de definities van *Psychologische typen*. Hij schrijft daar:

Ik noem dit beeld ‘primitief’ wanneer het een archaisch karakter heeft. Van een archaisch karakter spreek ik wanneer het beeld een opvallende overeenstemming vertoont met bekende mythologische motieven. [...] Het primitieve beeld, dat ik elders ook ‘aartstype’ heb genoemd, is altijd collectief, dat wil zeggen, het is minstens het bezit van gehele volken of tijdperken. Waarschijnlijk zijn de voornaamste mythologische motieven aan alle rassen en tijden gemeen. Zo kon ik een aantal motieven der Griekse mythologie aantonen in de dromen en fantasieën van zielszieke volbloednegers.

Het primitieve beeld is een herinneringsneerslag, die door condensatie van ontelbare onderling overeenkomstige gebeurtenissen is ontstaan. Het is in de eerste plaats een neerslag en daarmee een typische grondvorm van een bepaalde en telkens weer terugkerende zielservaring. Daarom is het als mythologisch motief ook een steeds werkzame en telkens opnieuw terugkerende uitdrukkingvorm, welke de betreffende zielservaring hetzij wakker roept, hetzij op passende wijze formuleert.

Deze beschrijving is een centraal deel van de betekenis van het begrip archetype gebleven. Het is vooral het ‘beeld’-deel van de beschrijving dat aanpassingen onderging.

Archetypen als organen van de ziel

Persoonlijke ervaringen en persoonlijke associaties hangen samen met zowel ons bewustzijn als de laag van het persoonlijk onbewuste. De ‘oorspronkelijke, aangeboren en vererfde modellen van de menselijke geest’ behoren niet tot deze gebieden van de psyche. Ze worden door Jung in de (diepere) laag van het collectieve onbewuste geplaatst. Jung schrijft:

Zoals het menselijk lichaam een heel museum van organen vertegenwoordigt, die ieder een lange geschiedenis in de zin van een evolutie achter zich hebben, zo zouden wij verwachten dat de geest op een dergelijke wijze georganiseerd is. Evenmin als het lichaam waarin hij leeft, kan de geest een voort-

brengsel zonder geschiedenis zijn. Met ‘geschiedenis’ bedoel ik hier niet het feit dat de geest zich ontwikkelt doordat hij zich door middel van taal en van andere culturele tradities bewust tot het verleden wendt. Ik heb hier de biologische, prehistorische en onbewuste ontwikkeling van de geest in een archaïsche mens op het oog, die mens waarvan de psyche nog dicht bij die van het dier stond.

Ook in andere werken heeft Jung erop gewezen dat niet alleen onze organen en ons lichaam in de loop van de menselijke evolutie hun eigen vorm en functie hebben gekregen, maar dat onze psyche een soortgelijk proces heeft moeten doormaken. Hij heeft de archetypen daarom wel eens de ‘organen van de psyche’ genoemd. Ook de archetypen hebben dus een evolutie achter de rug en hebben een eigen functie gekregen.

Vervolgens schrijft Jung:

Deze oneindig oude psyche vormt de basis van onze geest, zoals de structuur van ons lichaam op het algemene anatomische patroon van het zoogdier gebaseerd is. Het geoefende oog van de anatoom of de bioloog vindt veel sporen van dit oorspronkelijke patroon in ons lichaam. De ervaren onderzoeker van de geest kan op overeenkomstige wijze analogieën zien tussen de droombeelden van de moderne mens en de producten van de primitieve geest, zijn ‘collectieve beelden’ en zijn mythologische motieven.

Daarna neemt hij ook hier krachtig stelling tegen de misvatting als zouden in de diepste lagen van ons onbewuste allerlei beelden en voorstellingen sluimeren die met de oudste ervaringen van de mensheid te maken hebben.

Kijken we nu heel in het kort naar de ontwikkeling van het begrip archetype bij Jung, dan zien we dat hij aanvankelijk onder een archetype alleen ‘modelmotieven’ en begrippen die zich beeldend lieten uitdrukken verstond. Maar in de loop van zijn

leven verbreedde hij het begrip archetype door ze te beschouwen als grondpatronen, configuraties en het verloop van dingen, wat verwijst naar dynamische processen. Het idee van statische voorstellingen liet hij ver achter zich en ten slotte zag hij archetypen als ‘alle psychische uitingen van het leven voorzover ze een algemeen menselijke en typerende aard hebben, zowel op het biologische en psycho-biologische vlak als op het niveau van de begripsvorming’.

Archetypen zijn daarmee als het ware de vertegenwoordigers van oermenselijke levensprocessen geworden, die aan de basis liggen van alle menselijke dynamieken.

Het archetype an sich

Jung zocht naar een manier om duidelijk te maken dat het bij archetypen als zodanig niet om de beelden draait, en dat beelden en voorstellingen slechts *uitingen* zijn van de werkzaamheid van een archetype. In 1946 zette hij een belangrijke stap. In zijn *Theoretische Überlegungen zum Wesen des Psychischen* (eerder verschenen onder de titel *Der Geist der Psychologie*) komt hij met de term ‘Archetype an sich’, die hij omschrijft als niet waarneembaar doch potentieel aanwezig. Hij zet dat tegenover het al stevig ingeburgerde gewone begrip ‘archetype’, en met dit laatste bedoelt hij het wél waarneembare, tot voorstelling gekomen archetype. Hij spreekt ook over ‘archetypische voorstelling’ of ‘archetypisch beeld’ en dringt erop aan dat we deze uitingsvormen altijd onderscheiden van een dieper liggende en nimmer tot vorm komende dynamiek, en deze laatste is het eigenlijke archetype.

Om het aan de hand van een voorbeeld duidelijk te maken: de afbeelding van een zogende moeder, of die van een grot of bron, is een archetypische weergave van het moederarchetype. In veel boeken worden zulke beelden omschreven als het moederarchetype zelf, maar Jung dringt aan op een scherper onderscheid. Een beeld van de moeder met kind is een tot vorm gekomen uiting van het ‘moederarchetype an sich’. De diepste vorm van dit archetype, dus het ‘moederarchetype an sich’, kunnen we nooit zien en nooit ontmoeten.

Het archetype an sich kan zich in talloze verschillende beelden, voorstellingen, processen en dynamieken uitdrukken. Het moederarchetype an sich hoeft zich dus niet te beperken tot het beeld van de moeder met kind, maar kan ook de eerdergenoemde grot of bron als beelden produceren. Maar deze tot vorm gekomen archetypen zijn dus altijd minder dan hun dieper liggende achtergrond, het 'archetype an sich'. Jung sprak daarom liever van archetypische voorstellingen om aan te geven dat het om een geactualiseerde en daardoor waarneembare uiting van een archetype ging. Soms noemde hij het ook een archetypisch beeld.

Het probleem dat zich vanaf 1946 voordeed, is dat het begrip archetype inmiddels al stevig ingeburgerd was en in talloze artikelen en boeken gebruikt werd, niet alleen voor wat Jung later de archetypische voorstelling is gaan noemen, maar ook voor het archetype an sich. Ook nadat Jung dit onderscheid had gepostuleerd, werd er in de jungiaanse literatuur eigenlijk weinig mee gedaan. Het bleek moeilijk te zijn om niet langer te praten over het moederarchetype als je er de archetypische voorstelling van de moeder mee bedoelde. Tot op de dag van vandaag wordt het begrip 'archetype' eigenlijk voor beide categorieën gebruikt.

Het archetype an sich is dus het échte archetype. Het ligt als een onzichtbaar knooppunt in het collectieve onbewuste in wat Jung de psychoïde sfeer noemt, waarmee hij aangeeft dat het archetype an sich zelf eigenlijk niet tot onze psyche behoort, maar in een diepere laag zit. Pas als gevolg van individueel psychisch materiaal kan het een gestalte krijgen die door het bewustzijn kan worden waargenomen.

Om dat verder uit te werken: de archetypen an sich liggen sluimerend in de diepste lagen van ons onbewuste. Elk heeft een eigen universeel menselijke thematiek en een eigen geheel aan voorstellingsmogelijkheden. Als we nu door het samenspel van ons individuele bewustzijn en ons persoonlijke onbewuste een thema raken dat bij een bepaald archetype an sich hoort, dan zal dit archetype via onze complexen de dynamiek zijn achter de beelden die zich vormen in onze dromen, fantasieën, imaginaties, enzovoort. Het archetype zelf maakt die beelden niet en be-

paalt evenmin welke beelden zich vormen. Dat laatste doen onze complexen, die in ons persoonlijk onbewuste liggen.

Laten we teruggaan naar ons voorbeeld van het moederarchetype an sich en ons twee verschillende mensen voorstellen. Beiden hebben vanzelfsprekend de algemeen menselijke archetypen in zich. Stel nu dat mevrouw A in een levensfase zit waarin ze enerzijds graag zwanger wil worden, en anderzijds door slechte herinneringen aan haar eigen jeugd en moeder de neiging heeft om kinderen krijgen af te wijzen. Het is het terrein van het moederarchetype dat nu geactiveerd is.

Het moederarchetype in het collectieve onbewuste werkt samen met het complex in het persoonlijk onbewuste, en wel op de volgende manier: het complex betreft onze individuele problemen, verdringingen en onbewuste talenten, en dat bepaalt welke beelden passend zijn om ons het probleem bewust te worden en het aan te pakken. Het moederarchetype bepaalt binnen welk geheel aan voorstellingsmogelijkheden die beelden zullen vallen. Met andere woorden: het moederarchetype beperkt de schier oneindige hoeveelheid mogelijke beelden tot een bepaalde groep, en het complex kiest daaruit die beelden die passen bij de individuele situatie van de betrokkene. Mevrouw A kan nu bijvoorbeeld dromen krijgen met vruchtbaarheidsthema's, positieve algemene moederbeelden en dergelijke als tegenhanger voor haar aarzeling om kinderen te krijgen, waardoor ze zich bewust wordt van haar eigen mogelijkheden om er als moeder wél iets van terecht te brengen.

Mevrouw B, die de relatie met haar moeder als uitstekend omschrijft en er trots op is dat zij en haar moeder dikke vriendinnen zijn, raakt ook aan het moederarchetype. Het risico van een (te) goede band met de moeder is een onbewuste neiging om 'kind' te blijven en je te laten blijven bemoederen. Psychisch kan dit betekenen dat je ongewild en onbedoeld gevangen zit in een negatieve moederenergie. Het onbewuste kan dan uit alle mogelijkheden van beelden van het moederarchetype het beeld van de moeder als heks kiezen om de droomster op het gevaar van een te goede relatie te wijzen. Natuurlijk is de moeder dan geen ech-

te heks. De droom vertelt slechts dat er een innerlijk psychisch gevaar kan zijn dat het bewustzijn van de droomster onvoldoende in de gaten heeft.

Twee vrouwen dus, die elk het gebied van het moederarchetype raken, maar de beelden die ze aan dat archetype ontlene zijn totaal verschillend. Die beelden zijn door hun complexen 'gekozen' op grond van hun individuele situatie. Zo liggen de archetypen aan de basis van alle beeldende uitingen van onze psyche, in de breedst mogelijke zin. Ze zijn de levensdynamieken waarmee alle psychische uitingen samenhangen. Maar hoewel ze heel bepalend zijn, zijn te tegelijkertijd ongrijpbaar en onzichtbaar en houdt hun diepere werkelijkheid en grootsheid zich schuil achter het enkele beeld of motief waarin ze zich kenbaar maken. Of we nu fantaseren, dromen, dagdromen, ons voorstellen, vrij tekenen, vrij dansen of op welke wijze dan ook onze psyche spontaan uitdrukken, daarachter ligt altijd de dynamiek van het archetype.

Drs. Karen M. Hamaker-Zondag

Voorwoord

In dit deel van mijn psychologische verhandelingen heb ik een aantal werken bijeengebracht die voor het grootste deel hun ontstaan te danken hebben aan lezingen die op de Eranos-conferenties gehouden werden. Ze zijn gedeeltelijk herzien, gedeeltelijk uitgebreid, gedeeltelijk helemaal omgewerkt. Het algemene thema van dit boek is het *archetype*. Het wezen en de betekenis van het archetype worden van verschillende kanten beschreven en toegelicht, en wel vanuit de gezichtspunten van de geschiedenis, de casuïstiek en de psychologie – zowel praktisch als theoretisch.

Er is al veel over dit onderwerp geschreven, zowel door mijzelf als door andere schrijvers, zoals bijvoorbeeld H. Zimmer, K. Kerényi, E. Neumann, M. Eliade en anderen. Desondanks is gebleken dat het onderwerp enerzijds nog niet uitgeput en anderzijds zeer moeilijk te begrijpen is, als men tenminste geloof mag schenken aan de kritiek die door vooroordeel en wanbegrip is vertroebeld. Men kan zich hierbij bijna niet onttrekken aan de verdenking dat velen het psychologische gezichtspunt en de daaruit voortvloeiende consequenties onsympathiek vinden en het alleen daarom al niet aan het woord laten komen. Terwijl enerzijds vereenvoudigende beschouwingswijzen die de belofte inhouden dat zij het antwoord op bepaalde moeilijke problemen overbodig maken, zonder meer zeker kunnen zijn van de bijval van de massa, zijn er anderzijds ook op goede motieven berustende overwegingen die iets dat schijnbaar eenvoudig en zeker is als problematisch voorstellen en daarom het ongenoegen opwekken. De leer van de archetypen behoort blijkbaar tot deze laatste categorie. Voor de een is zij eenvoudig iets dat geen nadere toelichting behoeft en een welkom hulpmiddel voor het be-

grijpen van de wijze waarop individuele, collectieve en historische symbolen gevormd worden; voor de ander stelt zij blijkbaar het summum van ergerlijke dwaling voor die men met alle – zelfs met de meest belachelijke – middelen moet proberen uit te roeien.

Hoewel men het bestaan en de activiteit van de archetypen gemakkelijk kan bewijzen, stelt de fenomenologie ervan ons toch voor zeer moeilijke problemen, waarvan ik in dit boek enige voorbeelden geef. Voorlopig is het niet mogelijk vereenvoudigen aan te brengen en wegen te bouwen *ubi stulti non errent* – waar de dwazen niet gaan.

C.G. Jung

Theoretische gedachten over het wezen van het psychische

‘Theoretische Überlegungen zum Wesen des Psychischen.’ Oorspronkelijk verschenen in het *Eranos-Jahrbuch* 1946, Zürich 1947, onder de titel ‘Der Geist der Psychologie’. Deze titel verwijst naar het thema van de Eranos-conferentie: ‘Geist und Natur’. In uitgebreidere versie gepubliceerd in *Von den Wurzeln des Bewusstseins. Studien über den Archetypus* (Psychologische Abhandlungen ix), Zürich 1954. Zie ook *Gesammelte Werke* 8, par. 343-442. Opgenomen in *Archetypen*, Utrecht 1997.

1 Over de geschiedenis van het onbewuste

Er bestaat vermoedelijk nauwelijks een wetenschappelijk gebied dat de geestelijke transformatie vanaf de Oudheid tot en met onze tijd duidelijker illustreert dan de psychologie. Haar geschiedenis¹ tot aan de zeventiende eeuw bestaat hoofdzakelijk uit het noteren van leerstellingen over de ziel, terwijl de ziel zelf nooit object van onderzoek was. Als een rechtstreeks ervaringsgegeven leek ze iedere denker dermate bekend, dat hij ervan overtuigd kon zijn dat er geen aanvullende of zelfs objectieve ervaring meer nodig was. Deze instelling is het moderne standpunt geheel vreemd, want tegenwoordig zijn we van mening dat er naast alle subjectieve zekerheid ook nog objectievere ervaring nodig is om een mening die aanspraak maakt op wetenschappelijkheid te funderen. Ondanks alles blijkt het ook nu nog moeilijk om in de psychologie een zuiver empirisch, respectievelijk fenomenologisch standpunt consequent door te voeren, want de oorspronkelijke naïeve mening dat de ziel als het direct gegevene overbe-

kend is, is een overtuiging die diep in ons is geworteld. Niet alleen iedere leek matigt zich eventueel een oordeel aan, maar elke psycholoog doet dat ook, en niet alleen over het subject, maar eveneens, wat zwaarder weegt, over het object. Men weet of meent veeleer te weten wat er in een ander omgaat en wat goed voor hem is. Dit hangt niet zozeer samen met een superieur negeren van verschillen, als wel met de stilzwijgende veronderstelling dat alle mensen gelijk zijn. Daarom neigt men onbewust tot het geloof aan de algemene geldigheid van subjectieve meningen. Ik noem dit feit slechts om te laten zien dat ondanks een in drie eeuwen gegroeid empirisme de oorspronkelijke instelling nog geenszins is verdwenen. Haar voortbestaan laat alleen maar zien hoe moeizaam de overgang van de oude, filosofische naar de moderne, empirische opvatting zich voltrekt.

De vertegenwoordigers van het vroegere standpunt hebben natuurlijk niet ingezien dat hun leerstellingen niets anders dan psychische fenomenen waren, want men veronderstelde naïef genoeg dat de mens zich via zijn verstand of rede in zekere zin aan zijn psychische gebondenheid kon ontworstelen en zich in een bovenpsychische, rationele toestand kon verplaatsen. Zelfs nu schrikt men er nog voor terug zich serieus af te vragen of de uitspraken van de geest uiteindelijk geen *symptomen* van bepaalde psychische condities zijn.² Deze vraag ligt uiteindelijk voor de hand, maar ze heeft zulke verreikende, revolutionaire gevolgen dat het maar al te begrijpelijk is waarom men er niet alleen vroeger maar ook nu zoveel mogelijk aan voorbijgaat. We zijn er thans nog verre van om met Nietzsche de filosofie of zelfs de theologie als een ‘*ancilla psychologiae*’ (dienares van de psychologie) te beschouwen. Zelfs de psycholoog is niet zonder meer genegen zijn uitspraken tenminste gedeeltelijk te beschouwen als subjectief bepaalde verklaringen. We kunnen slechts over een gelijksoortigheid van individuen spreken voorzover deze in hoge mate zichzelf onbewust zijn, dat wil zeggen onbewust inzake hun feitelijke verschillen. Hoe onbewuster een mens namelijk is, des te meer zal hij met het algemene koor van het psychologisch gebeuren instemmen. Hoe meer hij zich echter bewust wordt van

zijn individualiteit, des te meer komen zijn verschillen met anderen naar voren, en des te minder zal hij beantwoorden aan de algemene verwachting. Ook kunnen zijn reacties veel minder voorspelbaar worden. Dit laatste hangt samen met het feit dat een individueel bewustzijn altijd gedifferentieerder en ruimer is. Hoe ruimer het echter wordt, des te meer zal het verschillen onderscheiden, en des te meer zal het zich ook losmaken van de collectieve wetmatigheid, want de empirische vrijheid van de wil groeit in dezelfde mate als de bewustzijnsverruiming.

Naarmate de individuele differentiatie van het bewustzijn toeneemt, wordt de objectieve geldigheid van zijn opinies minder en wordt hun subjectiviteit groter – misschien niet in werkelijkheid, maar dan toch in de ogen van de omgeving. Want wanneer een mening geldig moet zijn, dan moet ze voor de meeste mensen de bijval van een zo groot mogelijk aantal hebben, ongeacht de argumenten die deze mening ondersteunen. Waar en geldig is datgene wat de meerderheid gelooft, want dat bevestigt de gelijkheid van allen. Voor een gedifferentieerd bewustzijn is het echter niet langer vanzelfsprekend dat de eigen veronderstellingen ook voor anderen opgaan, en omgekeerd. Deze logische ontwikkeling had tot gevolg dat in de zeventiende eeuw – een zo belangrijke eeuw voor de ontwikkeling van de wetenschap – de psychologie naast de filosofie naar voren kwam. Het was Christian August Wolff (1679-1754) die voor het eerst sprak over een ‘empirische’ of ‘experimentele’ psychologie³ en daarmee de noodzaak erkende haar een nieuwe basis te geven. De psychologie moest onttrokken worden aan de rationele filosofische definitie van waarheid, want geleidelijk aan werd het duidelijk dat geen enkele filosofie algemeen geldig genoeg was om aan de diversiteit van individuele mensen recht te doen. Aangezien ook over principiële vragen een onbepaald aantal subjectief verschillende uitspraken mogelijk was, waarvan de geldigheid op hun beurt slechts weer subjectief bestreden kon worden, werd het vanzelfsprekend noodzakelijk om van het filosofische argument af te zien en dit te vervangen door de ervaring. Daarmee echter werd de psychologie een *natuurwetenschap*.

Overigens behield de filosofie in eerste instantie haar greep op het ruime gebied van de zogenaamde rationele of speculatieve psychologie en theologie, en pas in de loop van de volgende eeuwen kon de psychologie zich geleidelijk aan tot een natuurwetenschap ontwikkelen. Dit transformatieproces is ook nu nog niet voltooid. Nog steeds is de psychologie als studievak bij veel universiteiten ingedeeld bij de ‘filosofische faculteit I’. Gewoonlijk is ze in handen van vakfilosofen, en er bestaat ook nog steeds een ‘medische’ psychologie die bij de medische faculteit een onderkomen zoekt. Officieel is de situatie dus grotendeels nog middeleeuws, aangezien zelfs de natuurwetenschappen aan de ‘filosofische faculteit II’ quasi onder de dekmantel van ‘natuurfilosofie’ zijn toegelaten.⁴ Hoewel het al minstens twee eeuwen lang duidelijk is dat de filosofie in allereerste instantie van psychologische premissen afhankelijk is, werd toen de ontdekking van de rotatie van de aarde rond de zon en van de manen van Jupiter niet meer kon worden onderdrukt, toch al het mogelijke gedaan om de autonomie van de ervaringswetenschappen zoveel mogelijk te ver sluieren. Van alle natuurwetenschappen is de psychologie er tot dusverre het minst in geslaagd zelfstandigheid te veroveren.

Deze achterstand lijkt me belangrijk. De toestand van de psychologie kan vergeleken worden met een psychologische functie die vanuit het bewustzijn geremd wordt. Van zo’n functie worden zoals bekend slechts die delen toegelaten die overeenstemmen met de tendens van het bewustzijn. Wat daarmee niet overeenstemt, wordt zelfs het bestaansrecht ontzegd, ondanks het feit dat er talrijke fenomenen respectievelijk symptomen zijn die het tegendeel bewijzen. Iedere kenner van dit soort psychologische processen weet met welke uitvluchten en zelfmisleiding de afsplitsing van wat niet past tot stand wordt gebracht. Precies zo gaat het met de empirische psychologie: als een discipline die ondergeschikt is aan een algemene filosofische psychologie, wordt de experimentele psychologie, rijkelijk verpakt in filosofische vaktaal, getolereerd als concessie aan de natuurwetenschappelijke empirie. De psychopathologie blijft echter ingedeeld bij de medische faculteit als merkwaardig aanhangsel van de psychiatrie.

De ‘medische’ psychologie ten slotte krijgt geen of geringe aandacht aan de universiteiten.⁵

Ik druk me opzettelijk enigszins drastisch uit, om de toestand van de psychologie aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw reliëf te geven. Voor de toenmalige situatie was vooral het standpunt van Wundt representatief, ook omdat uit zijn school een reeks psychologen van naam zijn voortgekomen, die aan het begin van de twintigste eeuw de toon aangaven. In zijn *Grundriss der Psychologie* zegt Wundt: ‘Een psychisch element dat uit het bewustzijn verdwenen is, wordt in zoverre echter door ons een *onbewust* geworden element genoemd, wanneer wij daarbij de mogelijkheid van zijn vernieuwing, dat wil zeggen van zijn opnieuw verschijnen in de actuele samenhang van de psychische processen veronderstellen. Onze kennis van onbewust geworden elementen heeft alleen betrekking op deze mogelijkheid van vernieuwing. Ze vormen daarom [...] slechts een *aanleg* of dispositie tot het ontstaan van toekomstige bestanddelen van het psychisch gebeuren. [...] Veronderstellingen over de toestand van het “onbewuste” of over welke “onbewuste processen” dan ook [...] zijn dientengevolge *voor de psychologie volstrekt onvruchtbaar*.⁶ Er bestaan echter *wel fysische* bijverschijnselen van deze psychische disposities, die gedeeltelijk rechtstreeks aangetoond, gedeeltelijk uit een groot aantal ervaringen geconcludeerd kunnen worden.’⁷

Een vertegenwoordiger van de school van Wundt meent ‘dat een psychische toestand niet psychisch genoemd kan worden, wanneer deze niet minstens de drempel van het bewustzijn heeft bereikt’. Dit argument veronderstelt, of liever stelt, dat alleen het bewuste psychisch en dus al het psychische bewust is. De auteur zegt per ongeluk: een ‘psychische’ toestand. Logischerwijs had hij moeten zeggen: ‘een toestand’ want hij bestrijdt nu net dat zo’n toestand psychisch is. Een ander argument luidt dat het eenvoudigste psychische feit de *gewaarwording* is. Deze kan niet in eenvoudiger feiten gesplitst worden. Daarom is datgene wat aan een gewaarwording voorafgaat of eraan ten grondslag ligt, nooit psychisch maar fysiologisch, ergo: er bestaat geen onbewuste.